

EKREM Z. ČAUŠEVIĆ
(Sarajevo)

"BOSANSKI" TURSKI I NJEGOVA AUTENTIČNA OBILJEŽJA

I. Uvodne napomene

Po klasifikaciji N. A. Baskakova, savremeni gagauski jezik i govori balkanskih Turaka pripadaju ogusko-bugarskoj podgrupi oguskih jezika, koju karakterizira oguska leksika i gramatički sistem, ali koja je pretrpjela i utjecaje bugarskog i kipčaćkog jezika.¹ Međutim, tursko stanovništvo na Balkanu vodi porijeklo od dvije oguske skupine. U *prvu*, znatno stariju, pored bugarskih Gagauza ulaze stariji doseljenici Balkana sa sjevera, potomci Pečenega i Uza: a) makedonski Gagauzi (jugoistočni dio Makedonije), b) Surguči (sebe nazivaju i Gagauzima, žive u rejonu Adrianopolja) i c) Gadžali, potomci Pečenega, Uza i Turaka (područje Deliorman, Bugarska). *Drugu* i znatno kasniju skupinu čine neheterogene grupe Turaka, koje su se iz raznih razloga preseljavale na Balkan, kao i poturčenih Bugara i Grka. U nju, prema tome, spadaju: a) Juruci (u Makedoniju došli iz Male Azije u vrijeme sultana Bajazita, 1389-1402), b) Karamani (Karamanli, najvećim dijelom poturčeni, ali ne i islamizirani Grci, doseljeni iz Male Azije, na Balkanu žive raštrkano), c) Kizilbaši (Kizilbaşı, malobrojne grupe koje žive u rejonu Gerlovo i Deliorman), d) Tozlučki Turci i Gerlovci (etnički heterogena grupa, nastala od Turaka i poturčenih Bugara, živi u rejonu Gerlovo i Osman-Bazar, Bugarska).² Jezik prve skupine balkanskih Turaka ima više zajedničkih crta s gagauskim, a druge s turskim (Karamani i Tozlučki Turci) i azerbajdžanskim (Juruci).

II. Dijalektološke crte turskih govora Balkana

Dijalektološke karakteristike turskih govora Balkana formirale su se u vrlo složenim migracionim uslovima i pod znatnim utjecajima neturskog (pretežno slavenskog) jezičkog supstrata. Ne uzimajući u obzir starije turskojezične doseljenike, treba podvući da su oni iz Osmauskog Carstva dolazili u više navrata, te da se dijalektološka karta (tj. karakteristike tih govora) mijenjala u zavisnosti od brojčane mase novopridošlih. Kako ističe M. Adamović, "osmanski"

1. N. A. Baskakov: *Vvedenie v izučenie tjurkskih jazykov*. Moskva, 1969, str. 242, 252.

2. N. A. Baskakov: *Vvedenie v izučenie ...*, str. 262.

dijalekat, koji je objedinjavao niz narodnih govora (termin ne uključuje jezik lijepe književnosti, "koji je sam po sebi, u stvari, jedan favorizovan dijalekat"),³ pomjerao se od 1350. godine prema Balkanskom poluostrvu, a naročito nakon što su ga Turci sasvim pokorili.⁴ Taj se "osmanski" dijalekat nije razlikovao od dijalekta prvih turskih stanovnika Istambula. Šta više, neke se njegove karakteristike, inače prisutne i u savremenim govorima Balkana, susreću čak i u književnim djelima iz 18. st. (*seniñ, bulmiş, buldi, babaler, babade* i dr.), iako su stanovnici Istambula izgovarali *senin, bulmuş, buldu, babalar, babada* itd.⁵ Naime, u periodu od 15. do 17. st. u Istambulu i istočnoj Trakiji formirao se novi dijalekat, u koji su ušli elementi starijeg "osmanskog" i centralnoanadolskih dijalekata Konje i Ankare, te od 1750. godine, kako zapaža M. Adamović, počinje moderno doba ili posljednja faza formiranja "osmanskog dijalekta"⁶ koji se ne razlikuje od istambulskog idioma i njemu srodnih govora.

Iako su se u istambulskom govoru (kao i u istočnoj Trakiji) dešavale promjene kao posljedica velikih migracija stanovništva koje je donosilo obilježja svojih govora, zapadni ogranak "osmanskog" dijalekta nastavio je svoju egzistenciju na Balkanu, gdje je došao u dodir s jakim neturskim supstratom, da bi kasnije i sam bio preplavljen novim turskim dijalektima turskog stanovništva, naročito iz sjeverozapadne Anadolije.⁷ Ističući da su najstariji stanovnici Istambula govorili dijalektom koji se nije razlikovao od balkanskih dijalekata "s kojima je bio zasigurno i genetski povezan", M. Adamović navodi sljedeće njegove karakteristike: a) vokal *ü* umjesto vokala *ö* u prvom slogu, npr. *ülmek* (ölmek); b) palatalizacija *i* u *ü* u kontaktu s konsonantima *ç, ş* i *y*, upr. *siçan* (siçan), *çalışmak* (çalışmak), *çayır* (çayır); c) zatvoreno *e* umjesto neutralnog, npr. *beş* (bes); d) iza vokala *u, ü, i* može doći samo *i* i *e* (u salavu sufiksa), npr. *babasi, babasine, babasinden, babaye, babaden* itd.; e) perfekatski oblici na *-di* i *-miş*, npr. *buldi, bakti, üldi, çikti, yapmış, bulmuş, ülmis*; f) riječi (osnove) na *i*, npr. *kapi, kuzi, yali*, dakle *i: kapiye, kapide, kapiler* itd.; g) vokal *i* u saštavu sufiksa prelazi u kratki vokal *ë*, npr. *evëm, gelër, gelsën*.⁸

3. M. Adamović: *Razvitak vokalizna kod nekih osmanskih sufiksa*. In: POF XXII-XXIII/1972-73 (1976), str. 282.

4. M. Adamović: M. Adamović: *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*. Leiden, 1985, str. 324.

5. M. Adamović: *Konjugationsgeschichte ...*, str. 331-332.

6. M. Adamović: *Konjugationsgeschichte ...*, str. 331.

7. M. Adamović: *Konjugationsgeschichte ...*, str. 325-327. (uz dvije dijalektološke karte). Autor navodi da je u 17. st. nastupio veliki val novih migracija iz sjeverozapadne Anadolije (Bolu, Zonguldak, Eskişehir, Kastamonu) prema sjeveroistoku Bugarske i prema Dobrudži.

8. M. Adamović: *Konjugationsgeschichte ...*, 321-323. Autor mnogo detaljnije navodi karakteristike tih dijalekata, te je neophodno konsultirati njegovu studiju. Pored nje, konsultirati i: A. Caferoğlu: *Die anatolischen und rumelischen Dialekte*. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, str. 239-261; J. Németh: *Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens*. Sofia, 1956.; J. Németh: *Die Türken von Vidin*. Budapest, 1965. Vidjeti i napomenu br.9.

III. Izvori za proučavanje "bosanskog" turskog

Za dijahronijska izučavanja govora Balkana (u naučnoj se literaturi obično nazivaju *zapadnorumelijskim dijalektima*) od velike su važnosti tekstovi pisani latiničkim pismom, koji su već bili predmetom velikog broja radova.⁹ Među njima je, pak, mali broj tekstova za koje bi se pouzdano moglo reći da se odnose na tzv. "bosanski" dijalekat. U tom su pogledu vrlo značajni prilozi Ć. Truhelke, D. Korkuta i J. Németha,¹⁰ kao i još neobrađena rukpisna ostavština bosanskih franjevaca, koju mahom čine rječnici i gramatike.¹¹ Nas, budući da se radi o realtivno velikom proznom tekstu, posebno zanima jedan od najpoznatijih među njima: rukopis iz biblioteke mađarskog grofa N. Illésházyja (turski glosar s dijaloizima iz 1668. godine), za koji je, kako ističe A. N. Kononov, J. Németh nedvojbeno utvrdio da je nastao na bosanskom jezičkom materijalu koji upućuje na veliku bliskost turskog jezika u Mađarskoj sa bosansko-turskim dijalektom.¹² Autor rukopisa (vjerovatno rađenog po narudžbi grofa Illésházyja) i mjesto njegovog nastanka su nepoznati, ali je jezički "blizak današnjem turskom dijalektu Kosova, s jakim utjecajima srpskohrvatskog izgovora".¹³ Nakon što ga je objavio J. Németh, postao je predmetom velikog interesa među turkolozima,¹⁴ a nedavno je i M. Mollova, koristeći se tim jezičkim materijalom, objavila studiju o sintaksi starog turskog govora u Bosni.¹⁵

Osim gore spomenutih, J. Németh je u "bosansko-turske" tekstove uključio i rukopise Bartolomea Đurđevića (Bartholomaeus Georgievits), Hrvata koji je proveo oko deset godina u turskom ropstvu.¹⁶ Ističući da Đurđevićev di-

9. O tome opširnije u: G. Hazai: *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache*. Budapest, 1978, str. 115-125.

10. Ć. Truhelka: *Jedan zanimljiv zapis, pisan bosanicom*. In: GZM 1906, str. 34-39; D. Korkut: *Turske ljubavne pjesme u Zborniku Miha Martelinija Dubrovčanina iz 1657. g.* In: POF VIII-IX/ 1958-59 (1960), str. 37-62; J. Németh: *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*. Budapest, 1970. Vidjeti napomenu br. 14.

11. V. Boškov: *Katalog turskih rukopisa franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini* Sarajevo, 1988. Mada u globalu predstavljaju ispise iz poznatih rječnika i gramatika iz ranijeg vremena, ovi su tekstovi značajni po tome što se osmanske riječi gotovo po pravilu bilježe (i) latinicom.

12. A. N. Kononov: *Očerk istorii izučeniya tureckogo jazyka*. Leningrad, 1976, str. 29-30.

13. M. Adamović: *Konjugationsgeschichte ...*, str. 16.

14. J. Németh: *Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert*. Budapest, 1970. Rukopis se sastoji iz četiri dijela:

a) Latinsko-turski rječnik (oko 650 riječi), b) Latinsko-turski razgovornik, c) Zapisi različitog sadržaja na latinskom, njemačkom i italijanskom jeziku, d) Brevi Rudimenti del parlare Turchesco (Kratka turska gramatika na italijanskom jeziku) u kojoj se, između ostalog, nalazi turski tekst s italijanskim prevodom.

15. M. Mollova: *Syntaxe de l'ancien Turc en Bosnie*. In: POF XXXVII/1987. (1988), str. 9-72.

16. J. Németh: *Die türkische Sprache des Bartholomaeus Georgievits*. In: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus 18 (3-4), 1968, str. 263-271.

jalekat reprezentiraju i drugi zapadnorumelijski dijalekti, ovaj turkolog zaključuje da je osnova Đurđevićevih zapisa "turski dijalekat njegove domovine, koji je također bio poznat u Mađarskoj, tj. specijalni osmansko-turski dijalekat, bosansko-turski".¹⁷ Interesantno je, međutim, napomenuti da je H. J. Kissling, pokazujući skepsu prema nekim latiničkim tekstovima, prvenstveno Đurđevićem, ustvrdio da je on, kao Hrvat, znao turski u "primitivnoj" formi i da su njegovi tekstovi pisani na "varvarskom turskom jeziku (utemeljenom) na srpskohrvatskoj osnovi".¹⁸ Primjećujući da bi to značilo da taj i njemu slične tekstove treba brisati sa spiska izvora za dijahronijska izučavanja turskih govora, G. Hazai ispravno sugerira da je istina u sredini, te da oba spomenuta izvora povezuje balkanski prostor, odnosno zapadnobalkansko jezičko područje.¹⁹ Bitno je istaknuti da Hazai navodi i značajne metodološke postavke izučavanja latiničkih tekstova, od kojih prenosimo samo nekolicinu: a) sistematska obrada tekstova prema vremenu nastanka; b) selekcioniranje prema vrsti (prozni su tekstovi u prvom planu); c) utvrđivanje porijekla autora ili zapisivača (prvenstveno potiče li tekst od nenativnog govornika i koji je bio stepen njegovog znanja turskog jezika); d) utvrđivanja miljea u kojem je zapisivač živio (turski ili neturski živalj, jednojezično ili višejezično područje); e) utvrđivanje omjera zastupljenosti turske komponente u autentičnoj formi, odnosno stepena do kojeg je na tekst (jezik zapisivača) utjecalo posredovanje drugog (neturskog) jezika.²⁰ Svi ovi momenti, a naročito posljednja dva, i za nas su vrlo bitna budući da je M. Mollova bazirala svoj rad na djelimičnom kompariranju "bosanskog turskog" sa sintaksom savremenog turskog jezika.

IV. Dijalektološke crte "bosanskog" turskog

Pored već pobrojanih fonetskih i fonomorfoloških karakteristika zapadnorumelijskih govora, u objavljenom rukopisu grofa Illésházyja pažnju privlače i sljedeće²¹: a) velarizacija vokala *ü* u vokal *u* (nije potpuna, sic!), npr. *čupek balugi* (13), *dun yarisi* (13), *čaršambah čuni* (13), a li: *istersünüs* (24); b) velarizacija *ö* u *o*, npr. *dort* (38), *bisden oturi* (42); c) velarizacija *ü* (<*ö*) u *u*, npr. *açluktan ulurum* (39,43), *čumlegun* (43); d) pretvaranje palatalnog *k* u *č*, *g* u *ć* i *g* u *dž*, npr. *kapu dirseči* (13), *čul renči*, *ćece espabi* (13), *ečer* (34), *čidelum*

17. "... dass die Grundlage seiner Aufzeichnungen die türkische Mundart seiner Heimat, die auch in Ungarn bekannte, spezielle osmanisch-türkische Mundart, die bosnisch-türkische war": *Die türkische Sprache des Bartholomaeus Georgievits*, str. 264.

18. H. J. Kissling: *Bemerkungen zu einigen Transkriptionstexten*.

In: *Zeitschrift für Balkanologie* 6.1968. str. 119-127.

19. G. Hazai: *Kurze Einführung* ..., str. 33-34.

20. G. Hazai: *Kurze Einführung* ..., str. 34.

21. Sve primjere iz spomenulog (Illésházyjevog) teksta navodimo na osnovu materijala sabranih u studiju M. Mollove *Syntaxe de l'ancien Turc en Bosnie*. Stoga broj u zagradi označava stranicu njenog rada.

(38) i *cidelum* (57); e) obezvučavanje finalnog *z* u *s*, npr. *haturumus* (43), *čelmes* (41), *kalunus* (28), *yusinden* (43); f) geminiranje nazalnog *n*, npr. *banna* (15), *benni* (15), *benum yanunnda* (17); g) ukidanje kombinatornih geminata, npr. *yedi saaten evel* (17), *aldati* (19), *čitimi?* (24); h) prezentski oblici *čeliur* (27), *bulamayurum* (32), *yalan suyley* (30)²²; i) otpadanje prisvojnog sufiksa za 3. lice u tzv. drugoj genitivnoj vezi, npr. *ahçı baş* (12), *saličun* (12), *yeniçar aga* (12); j) na morfosintaktičkom i sintaktičkom nivou česte greške u gl. rekciji i kongruenciji.²³

I u drugim tekstovima, za koje se pouzdano može reći da pripadaju "bosanskom" dijalektu (npr. turske ljubavne pjesme u Zborniku Miha Martelinija), zapažamo iste osobenosti, s napomenom da je u njima dosljedno sprovedena velarizacija vokala *ö* i *ü* u *o* i *u*.²⁴ Isti je slučaj i sa latiničkim tekstovima bosanskih franjevac iz prve polovine 19. stoljeća. Vrlo jake utjecaje "bosanskog" izgovora nalazimo i u prvoj štampanoj gramatici turskog jezika u nas. Riječ je o gramatici *Kavāid-i Osmānīje ili Pravila otomanskoga jezika*, čiji su autori Mehmet Fuat i Ahmed Dževdet, a koju je preveo i objavio 1870. (?) J. Dragomanović.²⁵ Navodimo samo neke primjere iz nje: *dušunmek*, *dušmek*, *duškun* (str. 129, 146), ali: *mühürlemek* (129), *iki üç giunden sonra* (sic!, str. 217); *dort* (96), a l i : *ja šöjle ja böjle* (170), *čok öksürütjormüsilniüz?* (216); *hem jazdi hem okudi* (169), a l i *džumlesini furčaladym* (210); *jazniš idugi, ačik, buni biri etmištér, giuzel adam dër* (142, 146, 173, 169) itd. Posvećujući prevod fra Anđelu Kraljeviću, Dragomanović piše sljedeće: "... Vaše, neumorno nastojanje oko njegova (tj. narodnog, E. Č.) napredka i poučenja, sklonilo me je da poduzmem prevod ove Slovnice i tako zadovoljim želje Vašoj i mlogih Sveštenikah, kojim je na sercu izobraženje mladeži ..." ²⁶ Neosporno je, dakle, da je stanovit interes za turski jezik postojao i pred sam kraj osmanske vladavine, te da je "bosanski" dijalekat definitivno nestao negdje na razmeđu 19. i 20. stoljeća, zajedno s posljednjim govornicima i krupnim političkim i društvenim promjenama koje su zadesile Bosnu nakon uspostave austrougarske uprave u njoj.

Dakako, za nas je interesantno i pitanje u kojoj je mjeri na "bosanski"

22. O razvoju prezenta na *-(i) yori* njegovim dijelektatskim varijantama konsultirati izvauvednu studiju M. Adamovića *Konjugationsgeschichte der türkischen Sprache*, str. 116-171.

23. O tome opširno u studiju M. Mollove *Syntaxe ...*, str. 15-16.

24. D. Korkut: *Turske ljubavne pjesme ...*, str. 45-61.

25. "*Kavāid-i Osmaniye ili Pravila otomanskoga jezika*. Spisao Mehmed Fuad i Ahmed Dževdet. Iz turskoga jezika preveo a stranom preradio i koristnima spisi nadopunio J(ozip) D (ragomanović)". Posveta prevodioca ovoga djela fra Anđelu Kraljeviću završava se navođenjem mjesta i datuma: *U Mostaru na 30. Sèrpnja 1870*. Interesantno je da se ova gramatika pojavila dvadesetak godina nakon originala (Istanbul, 1851.), te da je prevedena i na bugarski (1864.) i njemački jezik (1855.). Transkripcija u njemačkom prevodu, dakako, ne odstupa od uzusa istambulskog idioma. Konsultirati: *Grammatik der osmanischen Sprache-Kavāid-i Osmaniye*. Deutsch bearbeitet: H. Kellgren. Helsingfors, 1855.

26. *Kavāid-i Osmaniye ili Pravila otomanskoga jezika*, str. 3.

turski utjecao fonetsko-fonološki sustav srpskohrvatskog jezika. Pišući o turskom dijalektu Vidina, J. Németh ističe da se jedinim autentičnim utjecajem slavenskog supstrata može smatrati uvođenje glasa *c* (kao u sh. riječi *crn*), odnosno glasova *ć* i *đ* u "bosanskom" dijalektu, a da su sve ostale fonološke karakteristike turskih govora Balkana uglavnom odraz *anadoliskih* dijalekata²⁷ To u prvom redu vrijedi za velarizaciju vokala *ö* i *ü* (prelaze u *o* i *u*) koja se, kako navodi Németh na istom mjestu, ne susreće samo u zapadnorumelijskim, *nego* i u sjevernoistočnim *anadolskim* dijalektima, koji su historijski povezani s njima. Isto vrijedi i za karakteristike koje je iscrpno popisao i M. Adamović. Pored njih, velarizaciju vokala *e* i njegovu promjenu u *a* (npr. *čitna* < *gitne*) susrećemo u dijalektima centralne Anadolije,²⁸ a promjenak' u *č* i *g'* u *dž* tipična je za dijalekte vilajeta Rize i Trabzon, "koji inače ispoljavaju mnoge sličnosti sa zapadnorumelijskim govorima i mogu se slobodno smatrati njima bratskim govorima",²⁹ npr. *čendi* (kendi), *čedi* (kedi), *bečar* (bekar), *celin* (gelin), *gerdek* (cerdek) itd.³⁰ Pada u oči da se u anadolskim dijalektima (uključujući Rize i Trabzon) susreće stavljanje protetičkog (nectimološkog) *h* ispred riječi koje počinju vokalom, kao i izbacivanje etimološkog *h* u medijalnoj poziciji, npr. *haşlama* (aşlama, sh. turcizam haşlama), *hayva* (ayva), *hambar* (ambar), *havlu* (avlu), *tuaf* (tuhaf), *muallebi* (muhallebi), *Memet* (Mehmet, vl. ime) i dr.³¹ Neosporno je da je u adaptiranju sh. turcizama "bosanski" turski jezik, kao jedan od zapadnorumelijskih dijalekata, igrao ulogu svojevrsnog filtera, te da se fonetske promjene u njima (turcizmima) ne mogu pripisivati apsolutnom utjecaju sh. jezika. U tom je smislu neophodna naučna revizija svih dosadašnjih zaključaka naših serbokroatista koji su se bavili ovom problematikom i koji su svoja istraživanja zasnovali na rječniku turcizama A. Škaljića. Poznato je, naime, da Škaljić nije imao pretenzije da se bavi historijom jezika, te su turcizmi u njegovom rječniku uvijek navođeni i tumačeni iz aspekta savremenog turskog jezika.

V. Autentična obilježja "bosanskog" turskog

Najveće i najtipičnije utjecaje neturskog supstrata pretrpjeli su zapadnorumelijski dijalekti na nivou sintakse. J. Németh u govoru Turaka Vidina bilježi, primjerice, upotrebu upitne zamjenice *ne* u funkciji relativne, poredak riječi u rečenici tipičan za bugarski jezik, upotrebu imperativa uz fazne glagole (npr. *başlar ağlasın* "počinje da plače/plakati", kalk blizak sh. načinu izražavanja), npr. imam, *ne qızı braqmış-di* "imam, kojem je on povjerio kćerku" (kalk bugarske odnosno zamjenice *što*); imam alir sepedi, *başlar ağlasın*

27. J. Németh: *Die Türken von Vidin*. Budapest, 1965, str. 8.

28. Konsultirati: A. Caferoğlu: *Die anatolischen und rumelischen Dialekte*, str. 245;

29. M. Adamović: *Razvitak vokalizma ...*, str. 291.

30. A. Caferoğlu: *Die anatolischen und rumelischen Dialekte*, str. 252-253;

31. T. Banguoğlu: *Türkçenin Grameri*. Istanbul, 1974, str. 62, 66.

maqsim içinde "imam uzima korpu, počinje plakati dijete u njoj".³² Primjeri pokazuju da je poredak riječi pod utjecajem neturskog supstrata, tj. bugarskog jezika. Veliki broj takvih primjera nalazimo i u radovima S. Kakuk, koja je obrađivala turske govore Ćustendila i Mihajlovgrada, npr. Söylärlar çobana güttürsin onlari ävinä. "Kažu čobaninu da ih odvede svojoj kući".³³ Mada N. A. Baskakov i A. N. Baskakov konstatiraju da jezici kipčacke (Ukrajina, uključujući Krim, Moldavija) i oguske skupine (Gagauzi i sve etničke grupe balkanskih Turaka), iako pripadaju različitim grupama, pokazuju veliku bliskost zahvaljujući tješnjim komunikacijama tih naroda i zajedničkom (*slavenskom*, *E.Č.*) supstratu,³⁴ neosporno je da svaki od njih pokazuje i zasebnosti, koje se upravo zasnivaju na *specifičnostima supstrata na kojima su ti govori nastavili svoju egzistenciju*. Stoga ćemo, zadržavajući se na materijalima koje pruža objavljeni rukopis grofa Illésházyja, navesti neke primjere u kojima je utjecaj slavenskog (u opštijem smislu utjecaj slavenske, tj. sh. sintakse) i srpskohrvatskog supstrata više nego očigledan:

a) inverzija predikata na početak rečenice,³⁵ npr.

Vardur sizunile birsey suylema (18) "Imam s vama nešto razgovarati"; *Nice korkarsün buni suylema?* (24) "Zašto se bojiš to reći?"; *Ben zanetmemişim* *buyle çeç olduguna* (38) "Nisam mislio da je toliko kasno";

b) identičan poredak riječi kao u sh. jeziku (obratiti pažnju i na gornje primjere!), npr.

Bu karadur ocak çibi (43) "Ovo je crno poput dimnjaka"; *Üçrenmişim evde yema* (50) "Naučio sam jesti kod kuće"; *Oyledur nezaman Adam ister sefere çitma* (62) "Tako je kad god čovjek želi poći u rat"; *Nere istersün çitma?* (24) "Gdje/kamo želiš ići?";

KOMENTAR: *nezaman* "kad god" stoji s indikativom kao u sh. jeziku, dok je u turskom obavezan kondicional. Pored toga, upitni prilog *nere* je kalk sh. *gdje* (indeklinabilan); u turskom, s glagolom *girmek* on mora stajati u dativu (*nereye*).

c) dopune i dodaci glagola dolaze iza njega iako je za turski tipično "ljevostrano" nizanje podređenih elemenata, npr. *Acceptur sizi çorducumuze* (33) "Čudno je da vas vidimo"; *Nice korkarsün buni suylema?* (24) "Zašto se bojiš to reći?";

d) izražavanje pitanja i n t o n a c i j o m, bez uvođenja upitne parti-

32. J. Németh: *Die Türken von Vidin*, str. 112-113.

33. Zs. Kakuk: *Constructions hypotactiques dans le dialecte turc de la Bulgarie Occidentale*. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* XI. 1960, str. 251.

34. N. A. Baskakov-A. N. Baskakov: *Sovremennye kypčackie jazyki*. Nukus, 1987, str. 7.

35. Riječ je o inverziji u tzv. neutralnom poretku rečeničnih konstituenata, koja je, očividno, rezultat utjecaja sh. sintakse. Time se, dakle, isključuje inverzija usljed ekspresivnosti ili modalnosti (usključne, zapovjedne, upitne i dr.).

kule *mi* ili upitnih zamjenica, odnosno priloga, npr. Hiç sende haber yoktur? (18) "Nemaš li kakve vijesti?"; İstermistün buçün çismeleri taşerma papuçi? (48) "Hoćeš li danas nositi čizme ili cipele?";

NAPOMENA: U slučajevima kad se izražava alternativa mora se upitna partikula čak udvojiti, npr. Evi *mi* satniş, yahut bahçeyi *mi*? "Je li prodao kuću ili baštu?". Interesantan je i kalk "nositi čizme/cipele" (taşerma) umjesto *giymek*.

e) izostavljanje ličnih nastavaka pomoćnog gl. *imek* "biti" u 1. i 2. licu (naznačava se ličnom zamjenicom kao u sh. jeziku), npr. Şindi sen ei hismeçar (28) "Sad si ti dobar sluga";

f) stavljanje dopuna, dodataka i proširenih gl. adverbijala iza predikata, bez uvođenja leksičkih i gramatičkih pokazatelja subordinacije, npr. Çiderum bazarçanlara *çoha satun alma bennum için* (31) "Idem do trgovaca da kupim čohu za sebe"; Sultanum hasretleri biliur *ugur cumle Adamlara beraber deçildur* (59) "Njegova prouzvištenost sultan zna da sreća nije naklonjena svim ljudima";

g) upotreba upitnih zamjenica *nice* "kako", *hançisi* "koji"³⁶ i priloga *nere* "gdje" i dr. u funkciji veznika (kalkovi sh. veznika), npr. Bir saatür *nice* seni araurler (62) "Ima (već) sat *kakolotkako* te traže"; Ben biliurum bier terzi *hançisi* dogrilugile işler (28) "Znam jednog krojača *koji* valjano šije"; ... hiç Adam bilmes, *hançisena* inanur (20) "... čovjek uopće ne zna *kome* da vjeruje"; Şindi haturuma çelmes *nere* anahtari komişim (59) "Sad mi ne pada na pamet *gdje* sam ostavio ključ"; Oyle oldukta çideros *nezaman* isterüstüs (24) "Kad je tako, idemo *kad god* želite";

h) inverzija glavne i zavisne rečenice po srpskohrvatskom obrascu, npr. Tes çideros *eçer* isteros vaktuna çelma (60) "Brzo ćemo ići *ako* želimo stići na vrijeme".

Na osnovu i ovih, brojčano ograničenih primjera da se zaključiti da je sh. jezik imao velikog utjecaja na "bosanski" turski, i to neuporedivo više na sintaktičkom negoli na fonetsko-fonološkom nivou. Pitanje je, međutim, u kakvom je on odnosu prema drugim zapadnorumelijskim dijalektima. Prvo, mada je nastao na osnovi zapadnorumelijskih govora, kojima i po genezi neosporno pripada, "bosanski" je dijalekat tipičan po tome što su se njime služili *n e n a t i v n i* (bilingvalni) žitelji Bosne i Mađarske. On je, prema tome, bio sredstvo *u s n e n o g* sporazumijevanja *etnički neturskog* (vjerovatno znatno većim dijelom islamiziranog) stanovništva Bosne s etnički turskim i drugim neslavenskim podanicima

36. Identičan slučaj upotrebe upitne zamjenice *hangi* susrećemo i u gagauskom jeziku. Pažnju privlači još jedna sličnost: infinitiv *na-ma* (uvijek u velariziranom obliku!), npr. *git'ma* (gagauski) i *çitma* ("bosanski" turski). Ovaj je infinitiv ili, tačnije, glagolska imenica, vrlo produktivan i upotrebljava se, očito umjesto infinitiva ili supina u slavenskom supstratu, te je zbog toga i *i n d e k l i n a b i l a n*. Primjeri koje navodimo više su nego očigledni sintaktički modeli sh. jezika, npr. Bir ei dostun *ziaret etme* çiderum (37) "Idem *posjetiti* jednog dobrog prijatelja"; Munçin deildur oyle behaye *verma* (37) "Nije (ga) moguće *dati* po tolikoj cijeni"; Ben uçrenniş, deçulim sabah *yema* (442) "Nisam naučio *izjutra jesti*" itd.

Osmanskog Carstva i, vrlo vjerovatno, jezik određenog statusa ili prestiža. Zbog toga se i ne može izjednačiti sa starijim ili danas živim dijalektima, na kojim govori etnički tursko stanovništvo ili, pak, ono koje je turcizirano (Gagauzi, Karamani i dr.). Iz istog se razloga može pretpostaviti da su utjecaji *maternjeg* sh. jezika na nivou sintakse bili intenzivniji, te se i Kisslingov oprez i Némethovo mišljenje, ma koliko na prvi pogled izgledali oprečni, moraju uvažavati. Međutim, bez obzira na činjenicu da je utjecaj supstrata na autentičnu tursku komponentu (sintaksu) neosporno bio velik, ovaj mrtvi dijalekat historijski pripada zapadnorumelijskim govorima, a njegovo sintaktičko ustrojstvo daje za pravo da bude nazvan "bosanski" ne samo u smislu njegovog geografskog nego, usuđujemo se reći, i *varijantno-tipološkog* određenja.

"BOSANSKI" TURSKI I NJEGOVA AUTENTIČNA OBILJEŽJA

Re z i m e

Dijalektološke karakteristike turskih govora Balkana formirale su se tokom vrlo složenih migracionih kretanja i pod znatnim utjecajima neturskog (pretežno slavenskog) jezičkog supstrata. Ti su utjecaji naročito očigledni na nivou sintakse. Pored velikog broja zajedničkih crta koje se, generalno uzevši, mogu identificirati kao "slavenske", neosporno je da svaki od tih dijalekata nosi i zasebnosti koje se baziraju upravo na *specifičnostima supstrata na kojima su nastavili svoju egzistenciju*. Analizirajući neke utjecaje srpskohrvatskog jezika na "bosanski" turski, koji su na nivou sintakse očigledni ne samo u poretku rečeničkih konstituenata nego i u konjunkcionalizaciji turskih zamjenica, priloga i priloških izraza (svojevrni kalkovi sh. veznika!), autor zaključuje sljedeće: a) da je "bosanski" dijalekat osoben po tome što su se njime služili *nenativni* (bilingvalni) govornici i da je on bio sredstvo usmenog sporazumijevanja *etnički neturskog* stanovništva Bosne s etnički turskim i drugim neslavenskim podanicima Osmanskog Carstva; b) da je, iz tog razloga, utjecaj maternjeg jezika, tj. srpskohrvatske sintakse, bio intenzivniji; c) da je "bosanski" dijalekat neosporno pripadao zapadnorumelijskim (balkanskim) dijalektima turskog jezika, te da njegovo sintaktičko ustrojstvo daje za pravo da bude nazvan "bosanski" *ne samo u smislu njegovog geografskog nego i varijantno-tipološkog određenja*.

"BOSNIAN" TURKISH AND ITS AUTHENTIC CHARACTERISTICS

S u m m a r y

Dialectal characteristics of Turkish speeches in Balkan are formed during the complicated migration processes and under the strong influences of non-Turkish (mainly Slavic) language substratum. These influences are especial-

ly visible in syntax. Apart from the large number of common characteristics which, generally speaking, can be identified as "Slavic", it is indisputable that each one of the dialects has its own characteristics based on *the peculiarities of subsstratums throughout which the dialects continue to exist*. Influences of Serbo-Croatian on "Bosnian" Turkish in matters of syntax are visible not only in the sentence word order but also in the process of conjunctionalization of Turkish pronouns, adverbs and adverbial expressions (specific calques (loan translations) of Serbo-Croatian conjunctions). After analysing these influences the author brings the following conclusions: a) Peculiarity of "Bosnian" dialect is that it was used by *non-native* (bilingual) speakers and that it was used by ethnically *non-Turkish* population of Bosnia as a mean of oral communication with Turkish and other non-Slavic subjects of Ottoman Empire, b) For that reason the influence of native language, i.e. syntax of Serbo-Croatian language was more intensive c) "Bosnian" dialect undoubtedly was one of West Rumelian (Balkanian) dialects of Turkish language, and according to its syntactic characteristics it could be called "Bosnian", not only in sense of its geographical determination, but also in sense of its variant-type determination.